

جایگاه فتوحات شاهی در تاریخ‌نگاری عصر صفوی

• محمدرضا ابونئی مهریزی

سروده‌های او را به شرح ذیل ذکر نموده است:

دردا که تن از عشق تو فرسود مرا

هجر تو بر آورد ز جان دود مرا

بس زودر میدی ز من و با تو هنوز

بسیار سر هم نفسی بود مرا^۴

و نیز:

امینی مریزا برو در خراسان

کزین خاک جز خار حرمان نروید

تمام جهان ابر احسان بیارد

گیاه کرم از خراسان نروید^۵

ابراهیم امینی در اوایل زندگانی چندی در ملازمت مظفر حسین

میرزا فرزند سلطان حسین بایقرا به سر برد تا مورد توجه سلطان مذکور

قرار گرفت و به منصب «صدارت خاصه همایون» گماشته شد. او تا

هنگام وفات سلطان حسین بایقرا در سال ۹۱۱ ه. ق همچنان

عهده دار آن منصب بود. سپس از سوی مظفر حسین میرزا در مسند

صدارت ابقا گردید.^۶

به دنبال هجوم ازبکان و برافتادن امارت تیموریان از

ماوراءالنهر و خراسان، ابراهیم امینی روزگار سختی را تجربه کرد و

پس از رهایی از آن، چندی را در عزلت گذراند.

هنگامی که در سال ۹۱۶ هجری قمری خراسان به تصرف شاه

اسماعیل صفوی درآمد، ابراهیم امینی مورد توجه و نوازش شاهانه

واقع شد. پیش از ورود شاه اسماعیل به هرات، ابراهیم امینی بر منبر

مسجد جامع هرات برآمده و فرمان شاه اسماعیل را خطاب به اهالی

عصر صفوی از حیث اشتغال بر منابع تاریخی یکی از پربارترین

ادوار تاریخ ایران است. انبوهی از آثار مکتوب برجای مانده از این

دوره طولانی و پرفراز و نشیب، اعم از متون تاریخی و غیرتاریخی که

گاه پژوهندگان این دوره را دچار سردرگمی می‌نماید، خود مؤید این

مطلب است. در این میان متون تاریخی که در روزگار سلطنت شاه

اسماعیل اول (۹۳۰ - ۹۰۷ ه. ق) نگاشته شده‌اند، از جایگاه خاصی

برخوردارند، زیرا این تواریخ ناظر بر حوادث ایام شکل‌گیری دولت

نوبنیان صفوی بوده و در این زمینه حاوی جزئیات و نکات درخور

توجهی هستند. به ویژه آن که این آثار به عنوان تواریخ متقدم عصر

صفوی، اغلب پایه و اساس تدوین دیگر تواریخ صفوی بوده و

مورخان متأخر عصر صفوی بهره‌های فراوانی از آنها برده‌اند.

از جمله مؤلفانی که در روزگار سلطنت شاه اسماعیل اول، به خلق

آثاری درباره حوادث و رویدادهای ایام فرمانروایی پادشاه مذکور

دست زد، امیر صدرالدین سلطان ابراهیم امینی فرزند میرک جلال‌الدین

بوده است. نسب مادری وی به شیخ ابوسعید ابوالخیر (متوفی ۴۴۰

ه. ق)، از اقطاب بزرگ صوفیه در ایران می‌رسید.^۱ جد مادری او

مولانا جلال‌الدین عبدالرحمن بود که سال‌ها صدارت بایسنقر میرزا

فرزند شاهرخ تیموری و میرزا علاءالدوله فرزند بایسنقر میرزا را بر عهده

داشته است.^۲ بنابراین وی از حیث پایگاه اجتماعی از شأن و منزلت

والایی برخوردار بوده است.

خواندمیر در حبیب‌السیر، ابراهیم امینی را به واسطه وفور فضل و

ادب و برخورداری از حسن سیرت و نیز مهارت و چیره‌دستی در نثر و

نظم می‌ستاید.^۳ قاضی احمد قمی نیز در تجلیل از وی دو نمونه از

تصویر صفحه‌ای از نسخه خطی فتوحات شاهی، نوشته صدرالدین سلطان ابراهیم امینی

متون تاریخی که در روزگار سلطنت شاه اسماعیل صفوی نگاشته شده‌اند، از جایگاه خاصی برخوردارند؛ زیرا این تواریخ ناظر بر حوادث ایام شکل‌گیری دولت نوبنیان صفوی بوده و در این زمینه حاوی جزئیات و نکات درخور توجهی هستند

خواندمیر در جیب‌السیبر ابراهیم امینی را به واسطهٔ وفور فضل و ادب و برخورداری از حسن سیرت و نیز مهارت و چیره‌دستی در نثر و نظم می‌ستاید

غلام سرور دانشمند هندی معتقد است که هر چند در «جهان‌نگشای خاقان» نامی از فتوحات شاهی برده نشده، اما بسیاری از مطالب جهان‌نگشای خاقان از فتوحات شاهی گرفته شده است

به رشتهٔ تحریر درآورده است.^{۱۳} اسم میرزا صفوی علاوه بر آثار فوق از دو اثر دیگر امینی با نام‌های دیباجهٔ مرقع استاد بهزاد و جواب سلسله‌الذهب مولانا جامی، نام می‌برد.^{۱۴} اما مشهورترین اثر امینی کتاب فتوحات شاهی است که آن را به امر شاه اسماعیل در تاریخ اجداد شاه و فتوحات او نگاشته است. خواندمیر تاریخ پیوستن امینی به اردوی شاه اسماعیل و آغاز به نگاشتن فتوحات شاهی را سال ۹۲۶ هجری قمری ذکر می‌کند. اما خود وی در این باره می‌گوید: «... سنین عمر بر حدود چهل و پنج مرحله سنج گشت و درین سال تاریخ هجری نبوی که شهر سبوع و عشرین و تسعمانه در آمد از صوارف زمن ترک وطن کرد... در این اثنا این فقیر توجه اردوی سپهر نظیر را ملاذ دانسته خواست که دست استخلاص در دامن کیوان رفعت مشتری خواص استحکام داده به شهرستان امان گراید».^{۱۵} بنابراین سال ۹۲۷ هجری قمری، تاریخ نگارش فتوحات شاهی نیز هست.

خواندمیر در خلال شرح احوال ابراهیم امینی و ضمن اشاره به مأموریت یافتن وی جهت تألیف فتوحات شاهی می‌نویسد: «... و حالا به جدی تمام و جهد مالا کلام به آن امر اشتغال می‌نماید و در انشا[ی] آن کتاب کمال فصاحت و بلاغت ظاهر ساخته از حسن عبارت و لطف استعارت دقیقه [ای] نامرعی نمی‌گذارد».^{۱۶} وی در جای دیگری در ضمن بیان واقعهٔ قتل سلطان حیدر، پدر شاه اسماعیل به فتوحات شاهی استناد می‌کند و می‌نویسد: «در فتوحات شاهی که مهبط فیوضات نامتناهی است سمت تحریر یافته...»^{۱۷} از این دو مطلب می‌توان استنباط نمود که هنگامی که

هرات مبنی بر استمالت از اعیان و اشراف شهر و دعوت همگان به محبت ائمهٔ اثنی عشری و عداوت با معاندان ایشان قرائت نمود.^{۱۸} امینی در سال ۹۲۷ هجری قمری از دارالسلطنهٔ هرات به اردوی شاه اسماعیل رفت و بار دیگر مورد توجه شاه قرار گرفت و مأمور نوشتن تاریخ فتوحات شاهی گردید.^{۱۹} وی پس از وفات شاه اسماعیل در سال ۹۳۰ هجری قمری نیز در دستگاه شاهزادگان صفوی و امرای قزلباش در هرات باقی بود و به سال ۹۳۷ هجری قمری به شغل تعلیم شاهزاده بهرام میرزا فرزند شاه اسماعیل و برادر شاه طهماسب برگزیده شد.^{۲۰} سرانجام ابراهیم امینی در سال ۹۴۱ هجری قمری در جریان هجوم ازبکان به هرات کشته شد و در محلهٔ گازرگاه، از محال دارالسلطنهٔ هرات به خاک سپرده شد.^{۲۱} سام میرزا صفوی اظهار می‌نماید که ابراهیم امینی «در حوالی مزار خواجه عبدالله انصاری، بالا خانه‌ای ترتیب داده بود و کتابهٔ آن را مزین به شعر خود نموده بود، این بیت از آن جمله بود:

نقش کتابه صورت مافی الضمیر دل

کار فقره‌های فقر به معنی مفقر است

من از ایشان استفسار نمودم که این بیت چه معنی دارد که نقش کتابه صورت مافی الضمیر دل نشد از فقره‌های فقر، به معنی خاص جوابی دادند که در تقریر نمی‌گنجد».^{۲۲}

خواندمیر علاوه بر فتوحات شاهی به آثار دیگر امینی نیز اشاره کرده است، که از جملهٔ آنها رباعیاتی است که در ترجمهٔ دیوان منسوب به امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب سروده شده^{۲۳} و نیز رسالهٔ مهر و مکتوب را شامل می‌شود. امینی رسالهٔ اخیر را در معارضهٔ میان مهر و مکتوب

تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی

دکتر سعید خرم‌دین

دکتر سعید خرم‌دین

اهمیت فتوحات شاهی بیشتر از آنجا آشکار می شود که امینی به سبب حضور در اردوی شاه اسماعیل، بخشی از اطلاعات خود را از ملازمان و نزدیکان شاه کسب کرده است

حسینی استرآبادی در تاریخ سلطانی^{۲۲} در آثارشان به فتوحات شاهی یا امینی استناد جسته و از آن بهره برده اند.

اغلب این منابع در حین شرح احوال سلطان جنید و سلطان حیدر، جد و پدر شاه اسماعیل به فتوحات شاهی ارجاع داده و از این کتاب نام برده اند. اسکندر بیگ منشی در چند موضع از جلد نخست عالم آرای عباسی از این کتاب نام می برد و در یک مورد نظر متفاوتی را در برابر فتوحات شاهی بیان می کند. که آن، اختلافی درباره مدفن سلطان جنید جد شاه اسماعیل است. زیرا بنا بر اظهار صدرالدین امینی، پس از واقعه قتل سلطان جنید، نعش وی را به اردبیل آورده و در بقعه شیخ صفی به خاک می سپارند.^{۲۳}

اما اسکندر بیگ منشی برخلاف این نظر، ابراز می دارد که پس از واقعه قتل سلطان جنید، جمعی از مردم طبرسران در شیروان، جسد سلطان جنید را در طبرسران دفن نمودند و در روزگار اسکندر بیگ منشی، محل مذکور زیارتگاه مردم بوده است.^{۲۴}

گویا کتاب جهانگشای خاقان از مؤلفی گمنام از دیگر آثاری است که تأثیرات فراوانی از فتوحات شاهی یافته است. غلام سرور دانشمند هندی معتقد است که هر چند در جهانگشای خاقان، نامی از فتوحات شاهی برده نشده، اما بسیاری از مطالب جهانگشای خاقان از فتوحات شاهی گرفته شده است؛ زیرا برای تألیف جهانگشای خاقان که در حدود نیمه سده دهم هجری و در روزگار سلطنت شاه طهماسب نوشته شده و در واقع مفصل ترین تاریخ شاه اسماعیل است، منبعی جامع تر از فتوحات شاهی وجود نداشته است.^{۲۵}

اهمیت فتوحات شاهی بیشتر از آنجایی آشکار می شود که امینی به سبب حضور در اردوی شاه اسماعیل، بخشی از اطلاعات خود را از ملازمان و نزدیکان شاه که در بسیاری از حوادث ایام زندگانی شاه اسماعیل و پدرش سلطان حیدر در کنار آنان بوده اند، کسب کرده است. چنان که خود در ذیل اخبار به قتل رسیدن سلطان حیدر می نویسد: «مخفی نماند که حقیقت این اخبار را به موجب فرموده نواب کامکار از بعضی غازیان مثل حسین بیگ لله^{۲۶} و فرخ آقا و بعضی دیگر که در آن جنگ گاه حاضر بوده اند استماع نموده». ^{۲۷} عین همین مطلب را اسکندر بیگ منشی به نقل از فتوحات شاهی در جلد نخست عالم آرای عباسی آورده است.^{۲۸}

از دفتر نخست فتوحات شاهی، نسخه ای خطی به شماره ۱۲۳ در کتابخانه وزیری یزد موجود است. این نسخه به سال ۱۱۷۵ هجری قمری در روزگار کریم خان زند (متوفی ۱۱۹۳ هـ. ق)، استنساخ شده و به وسیله زوجه مرحوم عبدالرضا خان عسکری یزدی از نوادگان محمدتقی خان بافقی (متوفی ۱۲۱۳ هـ. ق) که در روزگار کریم خان زند

خواندمیر مشغول ترجمه احوال ابراهیم امینی بوده، نگارش فتوحات شاهی هنوز پایان نیافته و زمانی که خواندمیر به تألیف جزء چهارم از جلد سوم حبیب السیر اشتغال داشته، ابراهیم امینی از تألیف خود فراغت یافته بود. بنابراین تاریخ انجام این دو تألیف با اندکی تقدم فتوحات شاهی نسبت به حبیب السیر، تقریباً همزمان بوده است. ضمن آن که بنا بر تصریح خواندمیر، وی در تألیف بخش های مربوط به شاه اسماعیل و اجدادش از فتوحات شاهی بهره برده است.

کتاب امینی در دو دفتر نگاشته شده است. دفتر اول در حکم مقدمه کتاب و در قالب پنج فتح به قرار زیر تدوین شده است: «فتح اول در بدآفرینش و ایجاد آدم و سلسله نسب حضرت خاتم صلی الله علیه وآله وسلم. فتح دو در بیان مجملی از اخبار میلاد.

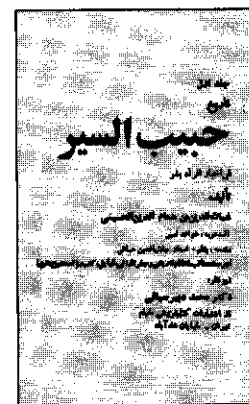
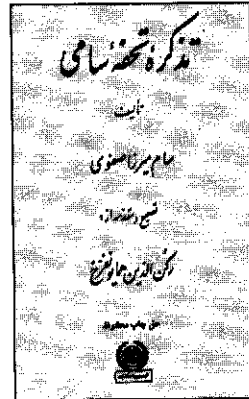
فتح سیم در ذکر شمه [ای] از سوانح احوال ائمه قدسی نژاد. فتح چهارم در انتقال به باقی ابا و اجداد شاه عدالت نهاد. فتح پنجم در شرح احوال ایام صغر آن خسرو بادین و داد خلد الله تعالی ظل رفته...»^{۱۸}

ابراهیم امینی در فتح پنجم به ترجمه احوال شاه اسماعیل از تاریخ تولدش در سال ۸۹۲ هجری قمری تا دوازده سالگی وی پرداخته که سال های پیش از خروج او از لاهیجان در محرم سال ۹۰۵ هجری قمری بوده است. وی در جای جای دفتر نخست منابع مورد استناد خود را نام می برد.

اهم این منابع، کشف الغمه فی معرفة الائمة، تألیف بهاء الدین علی بن عیسی اربلی (متوفی ۶۹۳ هـ. ق) و صفوة الصفا، تألیف درویش توکل بن اسماعیل معروف به «ابن بزاز» (متوفی ۸۰۰ هـ. ق) است.

کتاب کشف الغمه در شرح احوال ائمه شیعه اثنی عشری و صفوة الصفا در ترجمه احوال شیخ صفی الدین اردبیلی (متوفی ۷۳۵ هـ. ق) و اجدادش نگاشته شده اند. از این رو این دو کتاب شالوده اصلی چهار فتح نخست از دفتر نخست فتوحات شاهی است که به شرح احوال اجداد شاه اسماعیل پرداخته اند.

باید گفت که قسمت هایی از فتح چهارم کتاب که متضمن احوال فرزندان و جانشینان شیخ صفی است و نیز فتح پنجم که به شرح اخبار زندگی شاه اسماعیل از ولادت تا خروج وی از گیلان در سال ۹۰۵ هجری قمری پرداخته، از اهمیت و ارزش زیادی برخوردارند. زیرا به نظر می رسد که امینی در بین مورخان عصر صفوی پیشرو بوده و برخی از مورخان دوره مذکور چون خواندمیر در حبیب السیر و قاضی احمد قمی در خلاصه التواریخ^{۲۹} و اسکندر بیگ منشی در عالم آرای عباسی^{۳۰} و محمد یوسف والی اصفهانی در خلدبرین^{۳۱} و سید حسین

تصویر صفحه دیگری از نسخه خطی فتوحات شاهای

مشهورترین اثر امینی کتاب فتوحات شاهای است که آن را به امر شاه اسماعیل در تاریخ اجداد شاه و فتوحات او نگاشته است

سام میرزا صفوی از دو اثر امینی با نام های «دیباچه مرقع استاد بهزاد» و «جواب سلسله الذهب مولانا جامی» نام می برد

بنابر تصریح خواندمیر، وی در تألیف تاریخ شاه اسماعیل و اجدادش از فتوحات شاهای بهره برده است

یزد که آن هم فقط دفتر اول فتوحات شاهای است، محرز است و در مورد صحت انتساب دیگر نسخ، جای مطالعه و بررسی دقیق وجود دارد. با این وجود دست کم نادرستی این انتساب درباره یکی از این نسخ که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تحت شماره ۱۱۰۳ محرز است. همانگونه که تهیه کنندگان فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به درستی تشخیص داده اند، این نسخه در واقع جزء چهارم از جلد سوم حبیب السیر تألیف خواندمیر است که به غلط آن را فتوحات شاهای از ابراهیم امینی نامیده اند.^{۳۰}

ابراهیم امینی در باب دفتر ثانی فتوحات شاهای این چنین می نویسد: «چون مقدمه، مشتمل بر وقایع دوازده سال از بداء حال اعلی حضرت شاهای بی مثال همت اشمال دارد، داعیه آن است که هر دوازده سال سوانح زمان فرخنده مجال آن حضرت را در ضمن دفتری بر منصفه شرح و بیان آرد».^{۳۱} وی هم چنین در انتهای مقدمه یا دفتر نخست گوید:

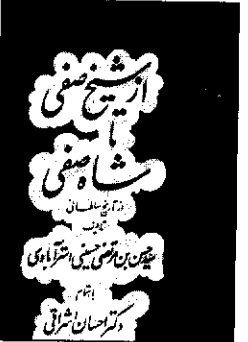
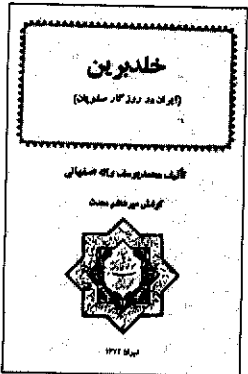
«و آن حضرت^{۳۲} با اتباع، قریب مدت شش سال در مراقبت آن پادشاه^{۳۳} بی مثال به خوبتر حالی احوال می گذراند تا آن که چنانچه در

و جانشینانش حاکم یزد بوده، به تاریخ بیست و پنجم ذی قعدة ۱۲۸۰ هجری قمری به این کتابخانه اهدا شده است.

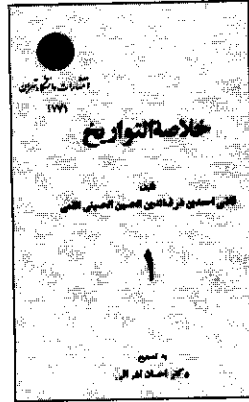
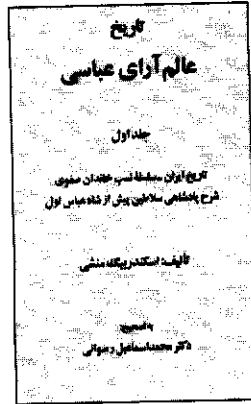
از دفتر ثانی فتوحات شاهای که به احوال شاه اسماعیل و فتوحات وی از سال ۹۰۵ هجری قمری به بعد پرداخته، تاکنون اثری به دست نیامده است. غلام سرور دانشمند هندی که برای تألیف کتاب تاریخ شاه اسماعیل در جست و جوی فتوحات شاهای بوده، آن را نیافته است.^{۳۴} احتمالاً این بخش از کتاب از میان رفته است و اگر زمانی به دست آید، منبع ارزشمند و پراهمیتی برای تاریخ شاه اسماعیل خواهد بود.

در پاره ای از فهرست ها، چند نسخه خطی به نام فتوحات شاهای تألیف ابراهیم امینی معرفی شده اند. چنان که احمد منزوی در جلد ششم فهرست نسخه های فارسی چندین نسخه فتوحات شاهای را نام می برد که در کتابخانه های تهران و تبریز و یزد و دوشنبه و سنت پترزبورگ نگهداری می شوند. وی آغاز دفاتر اول و ثانی کتاب را ذکر نموده و آغاز دفتر ثانی را «فاتحه آرای صفحات فتوحات شاهای» عنوان کرده است.

اما باید گفت که در این مورد تنها صحت نسخه کتابخانه وزیر

اول دفتر ثانی فتوحات شاهی که ملاحق این اوراق است. سمت گزارش خواهد یافت و چون به حسب اراده ملک غفور محل خروج و ظهور آن حضرت شد بر نهجی که مذکور خواهد شد از لاهیجان بیرون آمده، فتح ممالک عالم را از پیش برد و نام بدکیش و بداندیش را از صحنه عالم به تیغ آبدار سترد و بر ضمایر اصحاب بصایر مخفی نماید که مقصود اصلی از ترتیب این دفتر، سلسله نسب شاه عالی گهر بود.»^{۲۴}

با توجه به مطالب فوق به نظر می‌رسد که دفتر ثانی فتوحات شاهی مشتمل بر ذکر وقایع تاریخی سال‌های ۹۰۵ تا ۹۱۶ هجری قمری بوده است که سیر حوادث را از خروج اسماعیل میرزا از لاهیجان تا جلوس وی در تبریز به سال ۹۰۷ هجری قمری و وقایع ده سال نخست پادشاهی وی از سال ۹۰۷ تا حدود سال ۹۱۷ هجری قمری، دربر می‌گرفته است.

به نظر می‌رسد که مورخان عصر صفوی در نگارش آثار خود، علاوه بر دفتر نخست فتوحات شاهی، از دفتر ثانی آن نیز بهره‌مند شده‌اند. چنان که اسکندر بیگ منشی در شرح اخبار دفع میرعلاءالدوله ذوالقدر در سال ۹۱۳ هجری قمری به فتوحات شاهی استناد کرده است^{۲۵} و پیداست که مطلب مذکور در دفتر ثانی فتوحات شاهی مندرج بوده است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی (خواندمیر)، حبیب‌السیر، جلد ۴، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، خیام، ۱۳۸۰، ص ۳۲۶.
- ۲- همان، ص ۳۲۷.
- ۳- همان.
- ۴- قاضی احمد قمی، خلاصه التواریخ، تصحیح دکتر احسان اشرافی، جلد ۱، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹)، ص ۲۴۵.
- ۵- همان، ص ۲۴۶.
- ۶- غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی (خواندمیر)، پیشین، ص ۳۲۷.
- ۷- همان، ص ۵۱۵.
- ۸- همان، ص ۳۲۷.
- ۹- امیر محمود خواندمیر، تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، تصحیح محمدعلی جراحی (تهران، نشر گستره، ۱۳۷۰)، ص ۱۵۷.
- ۱۰- قاضی احمد قمی، پیشین، ص ۲۴۶.
- ۱۱- سام میرزا صفوی، تحفه سامی، تصحیح رکن‌الدین همایونفرخ، (تهران، علمی، بی‌تا)، ص ۴۷.

۱۲. لازم به ذکر است که قاضی میرحسین میبیدی (مقتول ۹۱۱ ه. ق.) از معاصران ابراهیم امینی نیز کتابی در همین مضمون تحت عنوان «شرح دیوان امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب» به نثر فارسی نگاشته است که به تصحیح حسن رحمانی و سید ابراهیم اشک‌شیرین توسط نشر میراث مکتوب به چاپ رسیده است.

۱۳- غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی (خواندمیر)، پیشین، ص ۳۲۷.

۱۴- سام میرزا صفوی، پیشین، ص ۴۶.

۱۵- امیر صدرالدین سلطان ابراهیم امینی، فتوحات شاهی، دفتر نخست، نسخه خطی، (کتابخانه وزیری، یزد، شماره ۱۲۳)، برگ ۲ و ۳.

۱۶- غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی (خواندمیر)، پیشین، ۳۲۷.

۱۷- همان، ص ۴۳۴.

۱۸- امیر صدرالدین سلطان ابراهیم امینی، پیشین، برگ ۴.

۱۹- قاضی احمد قمی، پیشین، ص ۳.

۲۰- اسکندر بیگ منشی، عالم‌آرای عباسی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، جلد ۱، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷، ص ۲۳ و ۳۱ و ۳۲ و ۳۶ و ۵۳.

۲۱- محمد یوسف واله اصفهانی، خلد برین، روضه هشتم، حدیقه اول، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۲، ص ۵۲. (لازم به ذکر است که در خلد برین نام کتاب فتوحات شاهی یا امینی به غلط، فتوحات یمینی، آمده است).

۲۲- سید حسین حسینی استرآبادی، تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تاشاه صفی)، تصحیح دکتر احسان اشرافی، تهران، علمی، ۱۳۶۴، ص ۲۵ و ۲۷.

۲۳- امیر صدرالدین سلطان ابراهیم امینی، پیشین، برگ ۱۵۸.

۲۴- اسکندر بیگ منشی، پیشین، ص ۳۲.

۲۵- غلام سرور، تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ترجمه عباسقلی غفاری فرد و محمد باقر آرام، تهران، (مرکز نشر دانشگاهی)، ۱۳۷۴، ص ۸.

۲۶- اصل: لومک‌لله از اسکندر بیگ منشی، پیشین، ص ۳۶، نقل شد.

۲۷- امیر صدرالدین ابراهیم امینی، پیشین، برگ ۱۶۳.

۲۸- اسکندر بیگ منشی، پیشین، ص ۳۶.

۲۹- غلام سرور، پیشین، ص ۸.

۳۰- فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۶۳۶ و ۶۳۷.

۳۱- امیر صدرالدین ابراهیم امینی، پیشین، برگ ۳.

۳۲- مقصود، شاه اسماعیل است.

۳۳- مقصود، کارکام میرزا علی است که اسماعیل میرزا در لاهیجان گیلان در پناه او به سر می‌برد.

۳۴- امیر صدرالدین سلطان ابراهیم امینی، پیشین، برگ ۱۶۶.

۳۵- اسکندر بیگ منشی، پیشین، ص ۵۳.